બાપુને

૧૯૪૨

ગોવિન્દ હ. પટેલ

બાપુને

वन्देमहि च तां वाणी-
ममृतामात्मनः कलाम् ।

ગોવિન્દ હ. પટેલ
ધર્મજ

અખિ... સ્વાધીન

ગુજરાતી [illegible]-સંગ્રહ

પ્રકાશન

ગાંધી જયંતી · ૧૯૪૮

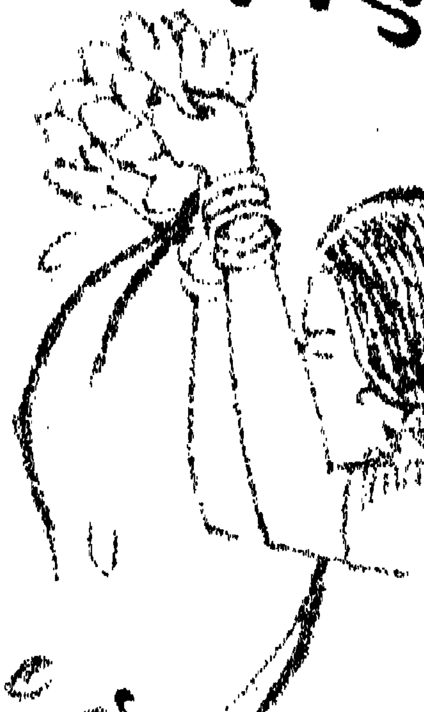
દીપોત્સવી · ૧૯૪૮

(સાત આના · ટપાલ ખરચ જુદું)

પ્રકાશક · ગોરધનભાઈ કિશોરભાઈ પટેલ · દાદાનો ચૉક
ધર્મજ (આણંદ થઈને)

મુદ્રક · બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત · કુમાર પ્રિન્ટરી
૧૪૫૪ રાયપુર · અમદાવાદ

અર્પણ

રહી તોપો ગર્જે, મરણકણ બંધૂક વિખરે,
વિમાનો વ્યોમેથી યમમુદિત ગોળે જ્વલન દે,
મહા અંતઃક્ષોભે શીત દવ દહે ભારતવસ્યાં,
ઊડી વંટોળેથી રજ, નયન રોધે ઉઘડતાં!

રસેહીણા જોવા ભરતવસુધાબાગ વરવા,
નમ્યાં તુષારે ત્યાં નવલ વિકસેલાં કુસુમ ક્યાં?
મળ્યાં તેવે માળા અનઘડ કરે ગુમ્ફિત થઇ
સમર્પાયે બાપુ! રુચિર વધુ પામો અવરથી.

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગાંધીજયંતીના મંગલ પ્રભાતે આ પુસ્તિકા બૃહદ ગુજરાતની જનતાના હાથમાં મૂકતાં મને અપૂર્વ આનંદ થયો હતો; કારણ પૂજ્ય બાપુની ઓતેરમી-તોંતેરમી જયંતી વખતે જન્મેલો વિચાર આજે-લાંબા વખતે ય અક્ષરદેહ ધારણ કરે છે: એના સર્જનની ભીતરમાં ઊંડું ચિંતન છે, પ્રાચીન આર્યોનો આધ્યાત્મવાદ છે, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને વિશ્વપ્રેમનો આદેશ છે; અને એ બધું, કવિના નિર્મળ તપસ્વી જીવનના પડછંદા રૂપે છે. તેથી જ આપણા ઘણાખરા કવિઓનાં કાવ્યો કરતાં તેમનાં કાવ્યો આપણને વધારે પ્રાણવાન લાગે છે. આ કાવ્ય તેની પ્રતીતિ આપે છે.

આ પ્રશસ્તિની પ્રેરણાના મૂળમાં, પ્રાત:સ્મરણીય ગાંધીજી પ્રત્યેનો કવિનો અનન્ય પૂજ્યભાવ વિરાજેલો

છે; એમ છતાં યે તે વ્યક્તિગત પ્રશસ્તિ નથી બની રહી. એ પ્રશસ્તિની પગદંડીએ કવિ મહાશય આપણને ઇતિહાસ અને પુરાણના કાળ સુધી લઇ જાય છે. કાવ્ય વાંચતાંવાંચતાં, આપણી નજર આગળ એ કાળમાં જીવી ગએલા સર્વ ધર્મના અનેક તારણહારોની અને કુળદીપકોની કલ્પનામૂર્તિઓ ખડી થાય છે. તેમના તથા મહાત્માજીના સિદ્ધાંત અને કાર્યને સરખાવવા આપણે અનાયાસે પ્રેરાઇએ છીએ. સર્વ ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો તારવી, આપણા ગળે ઉતારવાની મહાત્માજીની શક્તિનું આપણને ભાન થાય છે. પ્રાચીન સંતોની હરોળમાં તેમનું સ્થાન નક્કી કરવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એમાં જ કવિ મહાશયના આ કાવ્યની સફળતા સમાએલી છે; એમાંથી જ કવિ મહાશયની વિશાળ, વેધક અને ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ છતી થાય છે.

કાવ્યનું ઊંડું રહસ્ય પામવા જેટલી શક્તિ મારામાં નથી, છતાં તે વાંચી જતાં મને એટલું તો જણાયું

કે જેવા સાથે તેવા થવાના આ જમાનામાં પણ બાપુજીએ જગતને પ્રેમ અને અહિંસાના પાઠ પઢાવ્યા છે; તેમની આધ્યાત્મિક શક્તિએ લાખોને ઘેલાં કર્યાં છે; એટલું જ નહિ, પણ એ શક્તિની સીધી અસર, કોઈ લાગણીવિહોણાને ય નમાવે તેવી છે; કવિશ્રીએ તેની યોગ્ય કદર બુઝી છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ કાવ્ય સામાન્ય વાચક માટે સહેલું જણાતું નથી. પણ તેમાં ઊંડા ઊતરવાની જેને તમન્ના હશે તેને સહજ જણાશે કે કાવ્યના એકએક શબ્દ પાછળ કવિનું ઊંડું ચિંતન છે. એક એક કડીમાંથી ઇતિહાસ અને પુરાણનાં અનેક દૃષ્ટાંતો ડોકિયાં કરે છે; એક એક શ્લોકમાંથી જ્ઞાનગંગાનાં નિર્મળ ઝરણાં વહેતાં જણાય છે; અને એ બધામાંથી વાચકને અપૂર્વ આનંદ અને અઢળક જ્ઞાન મળી રહેશે. એથી વિશેષ કયા બદલાની તેને અપેક્ષા હોય?

સાત

મારા સત્સ્નેહી ડૉ. શ્રી રઘુનાથ ગં. કદમ (અત્રેના નાયબ વૈદકીય અમલદાર)ની અભિજાત પ્રકૃતિએ–મનનશીલતાએ આપેલો લાભ પુસ્તિકા ટિપ્પણરૂપે પામી છે. માગણીની રાહ જોવા જેટલી ધીરજ સ્નેહ-માં નથી હોતી, એવું, સમયાભાવ હોવા છતાં ય, આ ભાઇના હાર્દિક સૌજન્યે બતાવ્યું છે. ગુજરાતી વાઙ્મય-ની અનન્ય ભાવે ઉપાસના કરનાર શ્રી કાલેલકર પછી શ્રી કદમ બીજા મહારાષ્ટ્રીય બંધુ છે. એમનો શ્રમ સહૃદય વાચકને સહાયક હો એવી અપેક્ષા સહ વિરમતો–

દાદાનો ચૉક **ધર્મજ**

વિનીત

પ્રકાશક

બે બોલ

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રથમ પુષ્પદંત, દેવાધિદેવ શ્રી શંકરની ભક્તિમાં તલ્લીન થતાં, 'શ્રી શિવમહિમ્ન-સ્તોત્ર' રચી, આત્મશુદ્ધિ સાધી, પોતાની કૃતિ તેમજ કીર્તિને અમર કરી; ત્યાર બાદ, મોગલસમ્રાટ્ અકબર (કે શાહજહાન?) પાદશાહના સમયમાં, 'રસગંગાધર'ના કર્તા પંડિત જગન્નાથે પતિતપાવની ગંગાની દિવ્યતા-માં આત્માને સ્નાન કરાવી, 'પીયૂષલહરી' યાને 'ગંગા-લહરી' સ્તોત્ર રચી, 'रस आत्मा काव्यस्य' અર્થાત્ રસ એ જ કાવ્યનો આત્મા એ સૂત્રનું જનતાને પૂરેપૂરું ભાન કરાવી, કાવ્યસૃષ્ટિમાં ચમત્કારનું તત્ત્વ ઉમેરી, કાવ્યકલાને અમર કરી; તેવી જ રીતે, ગુજરાતી સાહિ-ત્યમાં, શ્રી ગોવિન્દભાઈએ શ્રી બાપુ પ્રત્યે ઉભરાતા શુદ્ધ હૃદયના ભાવ 'બાપુને' કાવ્યમાં અભિવ્યક્ત કર્યા છે એ આનંદની વાત છે!

'આપુને' કાવ્યનું મનન કરતાં, અને તેને ઉપરોક્ત બંને કાવ્ય સાથે સરખાવતાં, સહૃદય વાચકવર્ગને ઘણુંઘણું સામ્ય માલૂમ પડશે. પ્રથમ તો પ્રત્યેક કાવ્યમાં શ્રદ્ધાને અવલંબી રહેલો ભક્તિરસ પ્રધાન છે; આ ભક્તિરસની પુષ્ટિ માટે, અન્ય સુપ્રસિદ્ધ દેવ, દાનવ અને મનુષ્યની વિવિધ શક્તિનાં વર્ણન કરી, તે શક્તિને તુચ્છ બતાવી, આરાધ્ય દેવતાના વિશિષ્ટ ગુણોનું ઉત્તમ રીતે સમર્થન કર્યું છે. બીજું, પ્રત્યેક કાવ્યમાં, ભાવપ્રવાહને અનુકૂળ અને મનોહારી એવો અક્ષરછંદ—શિખરિણી છંદ વપરાયો છે. વળી, અનુપ્રાસાદિ શબ્દાલંકાર અને અર્થાન્તરન્યાસ વગેરે અર્થાલંકારે વડે વિભૂષિત હોઈ, કાવ્ય સહસા દીપી ઊઠે છે. વિશેષમાં 'આત્મશુદ્ધિ' એ પ્રત્યેક કાવ્યનું અંતિમ લક્ષ્ય છે. આ આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રત્યેક કાવ્યમાં શ્લોકની સંખ્યા પણ ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમાં છે:

'શિવમહિમ્ન'માં ૪૦, 'ગંગાલહરી'માં પર,

'આપુને'માં ૭૪. ભિન્નતા માત્ર, કાવ્યમાં છન્દોવિધાન અને શબ્દસંગીત પરત્વે છે; અને તે આ પ્રમાણે: સૃષ્ટિમાં જેમ સરિતાનાં નીર એકધારાં અને એક જ ગતિથી વહન કરતાં નથી પરંતુ જ્યાં નીર અગાધ ત્યાં મન્દ ગતિથી, અને જ્યાં નીર વિસ્તૃત ત્યાં ત્વરિત ગતિથી વહેતાંવહેતાં સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે, તેમ સાહિત્ય-સૃષ્ટિમાં પણ, કાવ્યસરિતાનો રસપ્રવાહ જ્યાં અગાધ ત્યાં મન્દ ગતિથી અને રસપ્રવાહ જ્યાં વિસ્તૃત ત્યાં ત્વરિત ગતિથી વહન કરતોકરતો સમાઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ કે, છન્દ એ ભાવવાહક તત્ત્વ છે. આ વાત લક્ષ્યમાં રાખો. 'શિવમહિમ્નસ્તોત્ર'માં કવિ પુષ્પ-દંત અને 'ગંગાલહરી'માં કવિશ્રી જગન્નાથ પંડિતે, ભાવપ્રવાહમાં ખેંચાતાં પ્રથમ શિખરિણી છન્દનો આશ્રય લીધો છે, પરન્તુ ભાવપ્રવાહમાં ડૂબતાં કવિહૃદયનું શબ્દસંગીત પણ મન્દમન્દ ગતિએ વહે છે; અર્થાત્ શિખરિણી છન્દને સ્થાને, કાવ્યના અંત ભાગમાં,

હરિણી, માલિની, પૃથ્વી, સ્રગ્ધરા, વસન્તતિલકા વગેરે છન્દોનો આશ્રય લેતાંલેતાં, અનુષ્ટુપ છન્દ દ્વારા અંતિમ ભાવ પ્રદર્શિત કરી, કવિ જ્યારે કાવ્ય સમાપ્ત કરે છે ત્યારે, રસમુગ્ધ બનેલું વાચકહૃદય પોતાને ક્ષણભર વિસરી જાય છે. 'બાપુને' કાવ્યમાં શ્રી ગોવિન્દભાઈનો ભાવપ્રવાહ પણ પ્રબળ વેગે વહે છે છતાં, છન્દોવિધાનની કાંઈક ન્યૂનતાના કારણે, વાચકહૃદયને સાથે ઘસડી શકતો નથી અને પરિણામે વાચકહૃદય તિભૂ ટું પડી જાય છે.

બીજો ભેદ શબ્દસંગીતનો છે. આબાલવૃદ્ધ સંસ્કારી જનોને કંઠસ્થ એવું 'શિવમહિમ્નસ્તોત્ર' એ જ શ્રી પુષ્પદંતના વાણીમાધુર્યનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. એથી પણ એક પગલું આગળ વધી, શ્રી જગન્નાથ પંડિતની લાક્ષણિક શૈલી, શબ્દલાલિત્ય અને અલૌકિક ચમત્કૃતિ કયા સાહિત્યરસિક હૃદયને રસઘેલું કરતી નથી? જગન્નાથની ચમત્કૃતિમાં રસપ્રવાહ સાથે વૃત્તવિધાન

સ્વરમાધુર્ય અને ઉચિત અલંકારની સુંદર મિલાવટ છે. શ્રી ગોવિન્દભાઇના શબ્દવિનિયોગમાં પણ શ્રી પુષ્પદંતનું વાણીમાધુર્ય અને શ્રી જગન્નાથની ચમત્કૃતિ ઊતરેલાં હોઇ, પ્રતિબિંબરૂપે, વાચકવર્ગને જરૂર જણાશે.

છેવટમાં, છન્દોવિધાનમાં નિષ્ણાત એવા શ્રી ગોવિન્દભાઇને સંબોધી અત્ર એટલું જ કહીશ, કે તેમનું વય પાકટ થતાં, તેમની કવિત્વશક્તિ પણ વધુ પાકટ થઇ પ્રકટ થાઓ! અને હવે પછીની તેમની કૃતિમાં ચમત્કારિક તત્ત્વને સ્થાન આપી, તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યને સુસમૃદ્ધ કરવા ભાગ્યશાળી થાઓ!

મોતીલાલ કે. મહેતા

બી. એ. (એલ. ટી.)

દેના બૅંક, કોટ, **મુંબઈ**

વિજયાદશમી, સં. ૧૯૯૮

તા. ૧૯-૧૦-૪૨

બાપુને

૧

ઉરાકાશે ઊગ્યા પ્રણવરવિનાં દિવ્ય કિરણો
ઝગ્યાં શબ્દજ્યોતે, સ્ફુટિત બનતાં નામ-રૂપમાં;
સ્રવે ત્યાંથી જેના મનમધુપનું ગુંજનસુધા,
ચહું તેવાં પાદે રજકણઅણુ એક મળવા.

૨

ધનુષ્યે યોજાયું અફલ શર ના રામકરનું,
વિમુક્તિ સાધી કે પળભર કહીં ના અટકતું.
અહો! સત્સંકલ્પે ત્રિભુવનઅધીશે નત બને,
તહીં બાપુ! ક્યાંથી મનુજમનને શંક મળશે?

૩

પ્રતિચ્છાયા જેની સહન કરવા શક્તિ નવ ત્યાં,
મહા સત્યાકાશસ્વરૂપ મળશે શે મનુજમાં?
જનોની ભાષાથી મનગતિ મતિથી અકળ જે
જનો તેથી બાપુ! સ્વજન જયમ શે સ્નેહ કરશે?

૪

તજી રાજ્ય પ્રેમે તનય દયિતા વિક્રય કરે,
વળી વેચાઇને નિજ વચનનું પાલન ચહે;
હશે શ્રદ્ધા સત્યે અનુપમ હરિશ્ચન્દ્રહૃદયે,
અહીં તે અલ્પાંશે વિષમ સમયે બાપુ! પ્રભવે?

૫

સદા આત્મા-સત્ય સ્થિત ઉરનભે બુદ્ધિવિવરે
તપજ્યોતે જેને વિરલ જન કોઈ અનુભવે;
યુધિષ્ઠિરે જેના પથ વિચરતાં થાય ચલિત
છતાં ચાહો બાપુ! ચરઅચરમાં સત્ય સ્ફુટિત?

૬

અહિંસા યોગીનો ઉરદ્રવ સ્રવે રોમ સઘળે,
ચહ્યું આપે તેની પ્રતિહૃદયમાં જ્યોતિ વિલસે;
ક્રિયા પાત્રે બાપુ! સ્થળ સમય ભેદો ન સ્થિતિના?
કહીં અજ્ઞો જ્ઞાતા મહદ જન લોકોત્તર લસ્યા.

૭

તપજ્વાલે અસ્થિ શુચિમય બનંતાં દધીચિનાં
ફરન્તાં તે વજ્રે અસુર યમમાર્ગે વિચરતા.
સ્રવે સર્વાંગે જ્યાં તન મન ગિરાએ શુચિઅણુ,
વિપક્ષે ત્યાં બાપુ! 'શિવ! શિવ!' સદોદિત સ્મરવું.

૮

કુરુક્ષેત્રે જોતું જગ બળ અહિંસાત્મકતાણું,
વળી બુદ્ધે દર્શ્યું ક્રતુસ્થળ ગ્રહી સ્થાન પશુનું,
મહાવીરે તેવી ઇશુ પણ અહિંસા પ્રકટતા,
જગાવી તે જ્યોતિ જ્વલિત કરતા બાપુ! અધુના.

૯

ઊંડા આત્મધ્યાને વનસ્થિત મહાવીર પ્રભુજી,
જહીં ભેદે ગોપો શ્રવણુવિવરો કાષ્ઠકીલથી;
વ્યથાચિત્કારે શી મથિત અમનસ્કસ્થિતિ થતી,
ચહે ક્ષેમ ત્યાં યે અવર ન અહિંસાત્મકમહીં.

૧૦

ગયા થાકી દેહે શ્રમિત મન ને શ્રાન્ત ઉરથી,
વધસ્થંભે જાતા ઈશુ કરુણતા તોય પ્રવહી,
હશે જાણે ધોઈ પિશુન જનનાં પાતક રહી,
અહિંસા શું બાપુ! અબળ ઉરની આશ્રિત થતી?

૧૧

હતી વિશ્વામિત્રે મનુજ-સુરની શક્તિ સબળી,
હતી યોગી આશા રઘુકુલગુરુના નિધનની,
હતું બ્રહ્મર્ષિમાં સ્થિત બળ અહિંસા સ્ફુટ કરે,
અહીં દર્શે બાપુ! અજય ઉર સંનિશ્ચયબળે.

૧૨

હતા એકાકી એ ગજદળદળે સિંહ વધુ કે?
કંઈ કોટી પામ્યા સહચર અહીં બાપુ! સહજે.
ધરી યષ્ટિ ગોપો મનમુદિત ગોવર્ધનધર્યં,
છતાં જાણે સર્વે અતુલ બળ એ કોણ પ્રભવે?

૧૩

મહાત્માનાં હૈયાં વિચલિત થતાં ના નિજદુઃખે,
છતાં અન્યોનાં તો હૃદય ચપળા જેમ ચપકે.
દહે અંગોપાંગો સહન કરતા વત્સલપણે,
જતાં મર્યાદા એ પ્રલયઅનલે બાપુ! ભભકે!

૧૪

વિના રોધે ગાધી-તનયબળ, વાધે રણજયી,
છતાં સાધે રક્ષા કરકમળ યષ્ટિ યમસમી,
ન એ બ્રહ્મર્ષિનો અનુપમ મળ્યો દંડ સબળો,
છતાં બાપુ! પ્રેમે જગઅઘતણો આદર થતો.

૧૫

સુરા-સુરે લોભે ઉદધિઉરનું મન્થન કર્યું
ધર્યું અન્તે સ્વાર્થે ગરલ અઘ, જ્વાળે નભ ગ્રસ્યું;
દયા ત્યાં શંભુની સકળ સૃજને સ્વરિત કરતી,
અહીં બાપુ! જ્વાળાજ્વલિત વિષશી ભારતતણી.

૧૬

અહિંસાના અંગે વિલસિત કદી સત્ય રહશે,
છતાં બાપુ! શું તે જગતનયને સહ્ય બનશે?
હશે ચાહ્યું તેથી નિજ હૃદય સ્વાત્માર્પણબળ
સમર્પી દેવાથી શિવ જગતનું ભારતસહ?

૧૭

જહીં ઘેરે ઘોરા જગતભરને યુદ્ધ-સુરસા,
જહીં ત્રાસ્યાં તેના જ્વલિત ઉર નિઃશ્વાસ સરતા;
તહીં જોતા થાતી અમલ મતિ મારુતિઉરની,
વિભુ સંયોજે ત્યાં અશિવ ગતિ બાપુ! શિવ થતી.

૧૮

અહિંસા મૂળેથી સતત ગ્રહતાં સત્યજળને,
મહા પ્રેમે પોષી રસમય કર્યું ધર્મદ્રુમને,
વળી અસ્તેયેથી અનુદિન કરી અર્ચન સદા
ગ્રહ્યું બાપુ! કેવું પરમ ફળ જે સર્વમયતા!

૧૯

વસી વિશ્વાત્મામાં અહમ–મમથી વર્જિત થતા,
છતાં તે યે યોગે અવિરત ક્રિયાયજ્ઞ યજતા,
સમષ્ટિ કાર્યોમાં નિયતિ વશ જે વાહક હશે,
ચહી ભદ્રે તેનું સુર, કુસુમથી બાપુ! પ્રણમે!

૨૦

અહિંસા યોગીનું હૃદયબળ દે ભદ્ર સહુને
તહીં ક્યાંથી સ્વપ્ને શરણ ચહતું તે ભય ગ્રહે?
સમર્પે સીંચાણે શિબિ પ્રિય ગણાતા શરીરને,
મહાત્મા એ બાપુ! અવરશિવમાં આહુત બને.

૨૧

કરી સત્યે સ્થિતિ સ્થિત મહદ બ્રહ્માંડ સઘળું,
અહિંસારશ્મિએ બળ વિકસતું ચેતનતણું,
જનો અર્ચી તેનું નિજ નયનથી દર્શન કરે?
હશે ક્યાં યે બાપુ! તિમિર રિપુ થાતું ઘુવડને?

૨૨

અહિંસા સ્વીકારી કુરુકુળમહીં શસ્ત્રહીનની,
પ્રતિજ્ઞા તે યુદ્ધે ચલિત બનવે ભીષ્મ બળથી,
વ્યથાશૂળે વીંધી ઉરકુસુમને છિન્ન કરતા
વિપક્ષી, બાપુ! હ્યાં અભય હૃદયે મત્ત ફરતા!

૨૩

અહિંસા-હિંસાની સ્વજન-પરની ભેદલહરી
જણાયે તે વાયુ અહમ-મમનો સત્યઉદધિ;
તહીં મારે કોઇ મુદિત મનથી ભવ્ય ડૂબકી,
પછી તેની સૃષ્ટિ વિભુરચિતમાં બાપુ! વિરમી.

૨૪

મહા મોઘાં મુક્તા વનચરકરે ભાગ્ય ધરતાં
ઉવેખાયે પાદે અધમજનનો સંગ બનતાં.
સતાવી સંતોને અસુર જન શું ઉન્નત થશે!
બતાવ્યું એ બાપુ! કુરુ યદુ અને રાવણકુળે.

૨૫

જપે પ્રેમે પોતે અનલહકનો જાપ સતત,
વિપક્ષી છેદે એ પુનિત રસના ને કર પદ;
ધરે શૂળી ત્યાંયે મનસૂરમુખે સ્મિત લસતું,
વિજેતાને બાપુ! મદહર અહિંસાબળ થતું.

૨૬

ધરી પ્રાણો સત્યે, ચરઅચરમાં પ્રેમ પ્રવહે,
સવી જેનાં રોમે અનલહકનું ગુંજન રહે,
મહાત્મા એ શમ્સે પુનિત વસુધા ભાગ્ય ગણતી,
સર્યો શબ્દો સત્યે શવ નીરખતાં 'કુમ્બ-ઇઝિની.'

૨૭

અહો ! ક્ષુદ્રો ક્યારે શુચિ સહી શક્યાં સંતઉરની ?
ચહે લેવા ક્રોધે ત્વકપટલ સૌ શસ્ત્રતનથી;
શક્યાં સ્પર્શી ના તે, કરુણહૃદયી શસ્ત્રકરથી
સમર્પાઇ બાપુ! સ્વપણુરહિતે મોજ છલવી.

૨૮

રહ્યો રોષે ઘેરી નગર મથુરા કાળયવન,
ભયે કમ્પ્યું સર્વં યદુકુળ જુએ નંદતનય;
અહિંસાનીતિએ યમસદન દે ભેટ રિપુને
નીતિથી તો બાપુ! સુજનવિલસ્યું સત્ય સ્મરશે.

૨૯

કરે સર્વે ત્રસ્ત, સ્વજન કટુતાનું વિષ ધરે,
પિતા તાતા ક્રોધે સુત વશ બને ના કળબળે,
મહા શ્રદ્ધા કેવી શિશુહૃદયની, સ્થંભ ચીરતી,
રહ્યા દર્શી બાપુ! ઉરમુકુર મૃત્યુંજયસમી.

૩૦

ત્યજી સમ્બન્ધો હે, ત્યજી પ્રભવથી પ્રાપ્ત ભૂતિ હે,
ત્યજી પ્રાણે મોહ ધ્રુવ વન પળે ટેક પ્રબળે;
વરી સિદ્ધિ ઇષ્ટે અચલ પદ પામે ત્રિભુવને,
થતી સ્પર્ધા બાપુ! વય ઉતરતાં ટેક શિશુને?

૩૧

ઉલંઘી મૃત્યુને અભય નચિકેતા યમથકી
થવા આત્મજ્ઞાતા, સુરવિભવને દે અવગણી,
હસે મૃત્યુથી એ શિશુહૃદય શ્રદ્ધા નિજ કરી,
ચહો યત્ને બાપુ! ભરતધરણી બંધનહીણી.

૩૨

વિભુસૃષ્ટિ દેવી પ્રતિ પળ સ્રવી અમૃત રહી,
મનુષ્યો સૌ તેમાં નિજ મન જયમે દે નિજ ગણી,
મચી સ્વાર્થે ઘોળે અવરધરવા કાળકૂટ. તે
સ્વયં પીતાં બાપુ! વ્યથિત ઉર થાતું શિવ! હશે?

૩૩

વધી દંભે દર્પે પ્રકૃતિ કરતો વિંધ્ય ક્ષુભિત,
પ્રકમ્પે સૌ પ્રાણી, ત્રિભુવન કરે રક્તવમન,
વિપક્ષી ના શિષ્ય, ત્યમ હૃદય એ યોગબળ ના,
છતાં યત્નો બાપુ! પ્રભવિત અગસ્ત્ય પ્રબળના!

૩૪

બજ્યા ડંકા કાળે પ્રલયધ્વનિ ગર્જે દશ દિશા,
પિશાચો નાચે ને અસુરજન ઉન્મત્ત બનતા,
થઇ રક્તે વર્ષા જગતવનિકાનું રણ કરે,
સ્થિતપ્રજ્ઞે બાપુ! સ્થિર હૃદય તે યે ડગમગે.

૩૫

મથી સેના યોદ્ધા અભય ભયથી કમ્પિત કરે,
રણે રામે તેને વિકળ બનવ્યો અંતકશરે;
જુએ પૌલત્સ્યે ત્યાં ચરઅચરમાં રામ રમતા
ભયે તે હ્યાં બાપુ! સ્થિતિ રિપુ ગણે તેહ અહતા?

૩૬

વને જોઇ સિંહ ગ્રસન કરતાં બાલ ભરત,
ચહે દંષ્ટ્રા જોવા અગર ગણવા ક્રીડનરત;
અહીં વસ્તી વચ્ચે નિજ સમ ગ્રહી સિંહબળથી
રહ્યા દંષ્ટ્રા ખેંચી, નમન મળશે બાપુ! જનથી?

૩૭

અહિંસા ને સત્ય પ્રણવધ્વજનો દંડ પવિશો
સ્વયં અર્ચી, સ્થાપ્યો સુરજીવનનો આર્યઉરમાં.
કરી સ્પર્ધા બાપુ! વિભુ ઉર દયાનન્દ ઋષિથી,
સ્થપાયો ત્રિરંગી પુનિત ધ્વજ શું ભારતમહીં?

૩૮

સદાચારી આર્ય ભય લવ ન અસ્પૃશ્યપણું યે,
હશે તેથી અર્પ્યો ગુરુકુળપ્રથા-દેવમણિને.
પ્રજા રાષ્ટ્રોદ્ધારે દૃઢ મન તને યત્ન કરતી
મહર્ષિ! ચાહે, તે પ્રવહિત કર્યું બાપુ! ઉરથી.

૩૯

વિના શક્તિ, સ્વામી શવસમ શમાયા સભર, તે
મહાકાળી સેવ્યે; સ્ફુટ શિવ ઉરે ચેતન જગે.
સ્વયંમાં, કાળીમાં, અચલ ઈશશ્રદ્ધા જીવનમાં
થવા, રામકૃષ્ણે અવતરણ ધાર્યું જગતમાં.

૪૦

'अहं ब्रह्मास्मि'નો ચરઅચરમાં નાદ નિહિત,
રહ્યો ગુંજી તેનું પ્રતિ જનઉરે થાય સ્ફુરણ.
કથ્યું રામકૃષ્ણે વચન, પ્રસરાવ્યું દશદિશા
વિવેકાનન્દે તે પ્રિય, પણ ગ્રહી બાપુ! લઘુતા.

૪૧

પ્રભુ રામકૃષ્ણે, પ્રભવસ્થળમાં જ્ઞાત ન જન,
વિવેકાનન્દેથી જગ શિવ થતું ભારતસહ;
કરોડો મુખેથી સ્થળ પ્રતિ દિશામાં જયધ્વનિ
રહ્યા ગુંજી બાપુ! ઉરપ્રતીક શિષ્યો પણ કહીં?

૪૨

સ્વયં દેશોદ્ધાર-ક્રતુસમિધરૂપે પ્રજળતા,
છતાં પામે અંતે બળ અકળનાથી વિમુખતા;
તમિસ્રે શું બંદી રવિ નભગૃહે હોય બનતા?
મહાયોગી રૂપે પ્રકટ અરવિન્દે ત્યમ થતા.

૪૩

મહામાયા જેની હૃદયકરુણા લેશ સ્રવતાં,
અનન્તાં બ્રહ્માંડો વિલસિત, સ્વરૂપે અવનવાં
બની શ્રદ્ધાપાદે નિજ અહમનો આપ કરતાં,
ન સંકલ્પે-બાપુ! સૃજનઆણુ આન્દોલિત થતાં?

૪૪

મહામાયા પ્રેરી અવનિ ઊતરે પુણ્યસલિલા,
જટાધારી જાણે નિયત અરવિન્દે પણ થયા;
હશો પામ્યા બાપુ! ભગીરથ સમું અગ્રગમન
થવા સદ્યોદ્ધાર સૃજન સહુનો ભારતસહ.

૪૫

નિજાનન્દે પૂર્ણ, પ્રણવ-વિજયામત્ત યતિ જ,
સ્વયં રામ, સ્થાપે સહજ અમરિકાઉર ધ્વજ.
અહીં આપે બાપુ! ભ્રમણ સઘળું ભારત કર્યું,
થતાં સત્યેસ્થિત સ્થળ અવર ના લેશ રુચતું?

૪૬

ત્યજી સમ્બન્ધોને, નિજસુખ ત્યજી હર્ષિતથતા,
વસી એકાન્તે કો હૃદય ઇશપ્રાકટ્ય ચહતા,
અહીં આપે બાપુ! અસિત વસુધાની સ્વજનતા,
ત્યજે ક્યારે યે ના નિજ વણિકવૃત્તિપ્રબળતા?

૪૭

અહિંસા–સત્યેથી ઝળઝળ તનાચ્છાદન થતાં
ક્રિયારશ્મિ વ્યાપી જગતહૃદયે ભર્ગ ભરતાં;
ગળ્યું ચિત્તે, બાપુ! અહમ-મમ તે યે સહુ ગળી
મળી 'सोऽहम्' જાયે અપર ધ્રુવ એ 'तत्त्वमसि'થી.

૪૮

ગ્રસ્યે સત્યે સ્વાન્ત સ્થિર મન કરે સત્યમનન,
ક્રિયા સત્યે, વાણી વદન વિખરે સત્યપુનિત,
સ્વયં સત્યં, સત્યં સભર સઘળું સત્યસ્વરૂપ
બને બાપુ! ક્યાંથી નયનનયને દર્શન નિજ?

૪૯

ઉગી ધર્મ-સ્વાન્તે ઋત-રવિ સહસ્રો કિરણથી
ત્યજાવી દે ભેદો સ્થળ સમયના લોકઉરથી.
મળી સંગે ગુંજે પુનિત નરનારી પ્રતિ સ્થળ
સદા, બાપુ! સત્યં પરમ ધીમહિ શાશ્વત રવ.

૫૦

મચી વેદાભ્યાસે વિધિ કૃતિ સ્વની વિકૃત કરે,
ક્રિયા ભક્તો પ્રેમે હરિહરી; સમાધિ પ્રિય શિવે;
અહીં વ્યોમે વર્ષા રુધિરજળની યંત્રપ્રભવ્યે,
દીધું તેથી બાપુ! સૂતર સુતરું ચક્ર જનને?

૫૧

શૂરા શય્યા ચાહે રિપુવરિપુપરે યુદ્ધસ્થળમાં,
સતી સાધે પ્રેમે વિલય નિજનો નાથઉરમાં,
મહા મસ્તો કોઇ અહમ-મમથી રિક્ત બનતા;
શૂળીશય્યા બાપુ! કમલદલથી શ્રેષ્ઠ ગણતા.

૫૨

સ્વીકારે લોકાર્થે મહદ જન જે સ્વાંગ વપુનો,
હશે તેની ફૂંકે શવ પલટતાં શિવરૂપમાં.
થતા જેના પ્રાણે મૃણમયજનો યોધ અજય
યજે શીખો બાપુ! સ્વઉર, ગુરુ ગોવિન્દ પુનિત.

૫૩

ચણાયે દીવાલે લઘુ તનય બે, બે રણુ સૂએ,
ત્યજી જાતું સર્વે, છળકુસુમ શિષ્યો પણ ધરે,
થતા રાજા શત્રુ, સ્વપથ ગુરુ ગોવિન્દ બદલે?
જગે રાજર્ષિને ચલિતકર બાપુ! ભય વસે?

૫૪

ગ્રહ્યું વિશ્વામિત્રે ભુવનવિજયી બ્રહ્મબળને,
ઉપાસે જે તેને જગતબળ સ્પર્શી નવ શકે.
સમર્થે અર્પ્યું તે તપબળ મહારાષ્ટ્રધરણી,
શિવાજીએ જેથી વિજયજળની રેલ વહવી.

૫૫

હતા શાસ્તા રામ સ્થિત રજક જેવા પણ હતા,
શશી પૂર્ણિમાનો ગ્રસિત કરતો રાહુ પણ ના?
પ્રજા પૂજી શીલે સજગ જગ આર્યત્વ ઝગવે
શિવાજી! તે બાપુ! ગુરુબળ યજે રંગ ભગવે!

૫૬

સ્વયં ઇચ્છા પ્રેરી અતિથિ બનતા અંબરપતિ,
ક્ષતિ રાણાશ્રીની હૃદય ગણી દે ભોજન તજી;
કસે હલ્દીઘાટે રવિકુળતણું સ્વાર્પણ બળ,
વિપક્ષીથી પામી મનમલિનતા અર્ધ્ય દ્રવિત!

૫૭

શૂળીશય્યા સારી, સુખદ વિષપાને વિરમવું,
જવું વંજો ચાવી, સહજ નહિ ટેકે ધ્રુવ થવું;
પ્રતાપે તે દર્શ્યું અકબર કરીને નત ગુણે,
નમી આઝાદીને હૃદય ધરતાં બાપુ! સુર તે.

૫૮

જગે આઝાદીને પ્રકટ અનસૂયાઉર કરે
સખીદુ:ખે, જેથી રવિઉદયનું રૂંધન બને;
ક્રિયા પ્રાણો વિશ્વે સ્થગિત રહતાં, રક્ષક નમે
અહીં સ્વૈરાચારે પુનિતકર બાપુ! સ્મરણ એ?

૫૯

સદા આઝાદીની હૃદયસદને જ્યોત પ્રકટે,
રહ્યાં દર્શાવી તે જનકદુહિતા રાવણસ્થળે;
વિના ધર્મ ક્યાંયે ઋત ન, અથવા એક ઉભયે;
લસ્યું સત્ય સ્થાયી રુધિરઅણુ બાપુ! સ્ફુટ કરે.

૬૦

હશે સત્ય પ્રાણુ પ્રકટ બનતા ધર્મવપુ યે,
ગ્રહે પ્રેમે જેથી અબળ યમદંષ્ટ્રા પ્રબળને;
ક્રિયા નાની છાની પુનિત ઉર સત્યાશ્રિત કરે,
છતાં બાપુ! જ્યોતિ જગતજનને શાશ્વત મળે.

૬૧

હતું પાંચાળીએ હૃદયસ્થિત સ્વાતંત્ર કુરુની
સભામધ્યે દર્શ્યું વસનહરશક્તિહરણથી;
વળી દાસત્વેથી પ્રબળ પતિની મુક્તિ બનવી,
મળે સ્વૈરે બાપુ! પશુપ્રભવ જે મુક્તિ નિવસી.

૬૨

જનો મીઠાહીણાં વિરસવ્રત, મીઠાશ મળવા
ચહી યત્ને રાચ્યા જ્વલિત ઉર દાંડીઅટનમાં?
મળે સંતો વર્ષા તરુ સર કદી સ્વાર્થનિકટે?
અકામીનાં કાર્યો અફળ ફળ બાપુ! પ્રબળ હૈ.

૬૩

'મને બાબો' બોલી કળકળ ભુખ્યું બાળક, કરે
અહે વસ્ત્ર ત્યાંથી થરર કરતું વ્યાપક બને,
કુટી તૂટેલીમાં ક્ષુધિત ગૃહિણી નેત્ર સજળે
હશે જોઈ, બાપુ! સજગ વપુ કોપીન સજવે!

૬૪

હશે ઈચ્છાસિદ્ધિ સહજ બનતી કલ્પદ્રુમથી,
છતાં એ તો સ્વર્ગે અસિત કયમ બાપુ! મનુજથી?
'ત્યજે તેવું પામે' સુરમણિ જનોમાં સ્થિત સમ,
ચહે આઝાદી તે શિર કર ધરે, મૂલ્ય સહજ.

૬૫

અરિપ્રેર્યો અંકે નિજ શિશુઉરે ખંજર ધર્યું,
ત્વચા ચૂંટે માંસ ગ્રહી ધગધગી સાણુસી રિપુ,
છતાં બંદાજીના ઉર–ગુરુકૃપામૃત છલતું;
શહીદોના રક્તે યમહૃદય શું બાપુ! વિમળું?

૬૬

મીરાં-અંગે-રોમે હૃદયસર કૃષ્ણામૃત છલે,
જીવે કૃષ્ણ પ્રેમે, રસિક રસજ્યોતિ દગ ઝગે;
વિધર્મી જ્યાં પ્રેરે વિષરસ, પ્રસાદી પણ કથે,
બિચારું બાપુ! ત્યાં વિષ શરમથી અમૃત બને.

૬૭

ક્ષુધા નિદ્રા સેવા-ક્રતુ સમિધ કીધાં વનમહીં,
થયા સેવે સેવ્ય નૃપતનય એ લક્ષ્મણ યતિ,
પદે વન્દે નિત્યે નયન નીરખે ના વસનને
હણે બાપુ! બાણે કયમ ન રણ તે ઈન્દ્રજિતને?

૬૮

દિને રાત્રે ગૃહે બહિર મનુજે ને સુરબળે
વળી લોહે કાષ્ઠે અમરવપુ હિરણ્યકશિપુ
થઈ ક્રોધે તાતો તપિત બનવ્યો સ્થંભ ધરતો;
પ્રજા કમ્પે બાપુ! જયધ્વનિ સુરે ગર્જિત થતો.

૬૯

ધરી દંડે સ્થૈર્ય ત્રિભુવન રહ્યાં ચેતન સહુ,
ઉપેક્ષે જે તેને નૃપ સુર ભલે, દંડિત થતું.
લઈ સુજ્ઞો પુષ્પો શમ–દમતણાં દંડ યજતાં,
અહિંસા દંડે હ્યાં ધ્વજ ફરકવો બાપુ! વપુનો?

૭૦

મહા ક્રોધે વજ્રી પ્રબળ ઘનનાદે ગરજતાં
ગ્રહે હસ્તે વજ્ર ચ્યવનવપુથી પ્રાણ હરવા;
તપસ્વીના તેજે અમરપતિ યે ત્યાં તમ જુએ,
રહે બાપુ! તોયે પરતિમિર શે ભારત હવે?

૭૧

સ્વનિદ્રા આહારે સ્વપણ-મમ સેવાક્રતુહુત
કરે એ તો જાણે દીપકજ્વલને અમૃતસ્રવ.
મહા પુણ્યોજ્વાલે અહમ વિરમે આપસ્વરૂપે,
યજાયા તે બાપુ! જગતજનથી સંયમ-તપે.

૭૨

પિતા માતા ભ્રાતા તનય દયિતા આપ્તજનને
ત્યજી, બીભત્સુને અમરકર ગીતામૃત ધરે,
અનાસક્તિ યોગે રણગરજતું ગાંડિવ ગુણે,
પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણે હો નમિત ઉર, ત્યાં બાપુ! અજયે?

૭૩

વિરાટે ક્યાં શૂન્ય-સ્થળ લવ મળે જ્યાં સ્થિર થઇ
સમર્પાયે માળા, નયન-પરને વામન રહી.
થવા નાને મોટું સમય સ્થળ રોધે સ્થિતિ સહુ,
વિરાટે યે બાપુ! બટુકસહ શે દર્શિત થવું?

૭૪

ગ્રસ્યો અન્તે રામે સમરસ્થળમાં રાવણ છતાં
રણે ગર્જે જેથી ભુવન સઘળાં ત્રાહિ વદતાં.
મુખે સ્વસ્તિ બ્રહ્મા મરુતગણ સાધ્યો વસુશશી
સ્રવે સ્વસ્તિપુષ્પો, ભરતસ્થળ બાપુ! શિવ ચહી.

ટિપ્પણ

અર્પણ-૧-૧-શસ્ત્રાસ્ત્રો મોત વરસાવી રહ્યાં છે. ૨-યમ પણ ખુશખુશ થઈ જાય તેવા આગના ગોળા ફેંકી રહ્યાં છે. ૩-હૃદયમાં ધૂંધવાઈ રહેલી ઠંડી આગ ભારતવાસીઓનાં હૈયાં જલાવી રહી છે. ૪-ભાવિની મૂંઝવણરૂપી રજ આગળ શું થવાનું છે તે પર મીટ માંડવા દેતી નથી. ૨ વરવા-કદરૂપા. ૨-એવા વખતે ઝાકળબિન્દુથી નમેલાં ને વિકસેલાં સુંદર ફૂલો ક્યાંથી લાવવાં? ૩-જેવાં ફૂલો મળ્યાં તેવાંની આ અનઘડ હાથે માળા ગૂંથીને ૪-બાપુ! આપને પહેરાવતાં, આથી વધારે સારી આપને બીજેથી મળી રહે એમ ઇચ્છું છું.

શ્લોક-૧-પ્રાણવરવિ-ઓમરૂપી સૂર્ય. મનમધુપ-મનરૂપી ભમરો. ૪-એવા મહાપુરુષોની રજનું એક અણુ મને મળે એમ ચાહું છું. ૨-શ્રી રામના હાથે ચઢેલું બાણ અફળ જતું નથી. સાચા સંકલ્પના બળ

પાસે ત્રિભુવનના નિયંતા ઇન્દ્રદેવને પણ નમતું આપવું પડે છે. ૪–ત્યાં બાપુ! આપના સત્સંકલ્પના વિજય સંબંધે કયા માનવીના મનમાં શંકા ઉપજશે? ૩–પ્રતિચ્છાયા–પડછાયો. ૩–૪–જે સાધારણ માણસની ભાષા, મનોવૃત્તિ અને બુદ્ધિથી પર છે, એવા સત્ય પ્રત્યે, સામાન્ય માનવી સ્વજન પ્રત્યે હોય તેવો સ્નેહ કેવી રીતે રાખવી શકશે? ૪–દયિતા–પત્ની. ૫–૧–

कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्।

'જો આ સર્વના સાક્ષિભૂત અને હૃદયાકાશમાં રહેલી બુદ્ધિરૂપ ગુહામાં રહેલો આનંદરૂપ આત્મા ન હોત તો કોણ શ્વાસોચ્છ્વાસ લઇ શકત?' આ શ્રુતિવાકનું જ જાણે વિવરણ છે. ૪–યુધિષ્ઠિર જેવા પણ સત્યના માર્ગથી ચલિત થયા. ત્યાં આપ આ જમાનામાં પણ જડચેતનમાં સત્યની ઝાંખી થાય એમ ચાહો છો! એમ હોય તો આપની મહાનુભાવતાને ધન્યવાદ! ૬–૪–અજ્ઞાન માણસોને એ ભાન ક્યારે હોય છે કે

મહાન પુરુષો સામાન્ય જનતાથી પર હોય છે! ૮–૧–
કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણે શસ્ત્ર નહિ પકડવાની પ્રતિજ્ઞા
લીધેલી માટે તેમને અહિંસક ગણ્યા છે. ક્રતુસ્થળ–
યજ્ઞ કરવાનું સ્થળ. ૯–મહાવીર સ્વામી વનમાં સમાધિ
ચઢાવી બેઠા હતા, ત્યાં ગોવાળિયાઓએ જઈ તેમને
ગાયો પર નજર રાખવા કહી સર્વ રમતે ચઢ્યા.
ધ્યાનસ્થ પ્રભુ જગતથી પર હતા; પરિણામે ગોવા-
ળિયાઓએ ગુસ્સે થઈ લાકડાના ખીલા તેમના બંને
કાન સોંસરવા ઠબકાર્યા; એ વેદના સહન કરતાં ય
પ્રભુજીએ એમનું–દુષ્ટોનું કલ્યાણ જ ઈચ્છ્યું. ૧૦–
પિશુન–ક્રૂર; ઘાતકી; નીચ. ૪–બાપુ! કાચાપોચા હૃદય-
માં અહિંસા આશરો મેળવી શકતી હશે! ૧૧–રઘુ-
કુલગુરુ–વસિષ્ઠ ઋષિ. ૩-૪–વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠ પર
અસ્ત્રોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો ત્યારે બ્રહ્મર્ષિ
વસિષ્ઠે હાથમાંનો દંડ જ સામો ધર્યો, પણ બાપુ!
આપ તો અડગ નિરધારના બળે જ આપને જીતવાની

મુશ્કેલી હાંખવી રહ્યા છો. ૧૨-અહિંસાનો પ્રચાર કરનાર બુદ્ધ, ઈસુ અને મહાવીર એકલા જ હતા, હાથીનાં ટોળાંને દળી નાખનાર સિંહ પણ એકલો જ હોય છે; પરંતુ આપના તો કરોડો સહચરો છે. ગિરિધર શ્રી કૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વત ટચલી આંગળીએ તોળ્યો ત્યારે ગોવાળિયા પણ પોતપોતાની લાકડીનો ટેકો ધરી પોતાનામાં અમાપ શક્તિ હોય એમ બતાવવા લાગ્યા; એમના જેવા જ આપના સહચરો છે. ૧૪-ગાધી. તનય-વિશ્વામિત્ર-નું બળ સામનાના અભાવે હદ છાંડી જાય છે, ત્યારે વસિષ્ઠ ઋષિ તેમના હાથમાંનો દંડ ફક્ત સામો ધરી પોતાનું રક્ષણ તપોબળના આધારે કરે છે, પરંતુ બાપુ! આપની પાસે એવી કોઈ લાકડી ન હોવા છતાં આપ જગતનાં પાપ જેવાંનો પણ પ્રેમથી સામનો કરી રહ્યા છો. ૧૫-૩-૪-જગતના કલ્યાણ અર્થે, સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલું હળાહળ જેમ ભગવાન શંકર આરોગી ગયા હતા, તેમ ભારતમાં

પ્રસરેલું કલહકુસંપનું ઝેર આરોગી જવા આપ મથી રહ્યા છો. ૧૬–અહિંસાના અંગમાં સત્ય સમાએલું છે, પણ આજના લોકો તે જીરવી શકે તેમ નથી, એવી ખાત્રી થવાથી આપના એકલાના ભોગે આપ જગતનું–ભારતનું કલ્યાણ સાધવા તત્પર બન્યા છો! ૧૭–બુદ્ધરૂપી સુરસા—હનુમાનજી લંકામાં જવા સમુદ્ર ઓળંગવા ગયા ત્યારે તેમનાં બળબુદ્ધિની કસોટી કરવા અને બને તો તેમને સમુદ્ર ઓળંગતાં અટકાવવા સુરસા નામની નાગમાતાની યોજના કરવામાં આવી હતી. જેતા–વિજયા. ૪–પ્રભુ ધારે ત્યાં નરસું હોય તે પણ સારામાં ફેરવાઇ જાય છે. ૧૮–ધર્મદ્રુમને–ધર્મરૂપી વૃક્ષને. ૩–અસ્તેયેથી–અસ્તેય વ્રતનું–ચોરી ન કરવાના વ્રતનું પાલન કરીને; પરમ સત્યને પામવા બ્રહ્મચર્ય, અસ્વાદ, અસ્તેય, અપરિગ્રહ, અભય વગેરે વ્રતો જરૂરનાં છે; એ બધાં આપણને અહિંસા તરફ દોરી જાય છે; અહિંસા એ સત્યને પામવાનું સાધન

છે. ચોરી કરવામાં સ્વાર્થી વૃત્તિ જ જણાઈ આવે છે; ચોરી ન કરવી—ગમે તે પ્રકારની, માનસિક કે શારીરિક, એ વૃત્તિ સ્વાર્થથી પર છે; એટલે આ ઠેકાણે એ શબ્દ 'સ્વાર્થથી પર રહી' એ અર્થમાં યોજાયો છે. અનુદિન–નિત્ય. અર્ચન–પૂજન. નિયતિ–ભાવિ. સીંચાણું–શકરાબાજને. અવરશિવમાં–પારકાના કલ્યાણમાં. ૨૧–૪–બાપુ! અંધારું ઘુવડને ક્યાંય દુશ્મનરૂપ નીવડ્યું છે! અર્થાત્ જગતમાં ઘુવડ જેવા જ લોકો હશે તેમને તો અંધારું જ ગમશે. ૨૨–૩–૪–હાથમાં હથિયાર ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર શ્રીકૃષ્ણને પણ ભીષ્મના દુર્દમ્ય બળ પાસે સુદર્શન ઉઠાવવું પડેલું; પણ બાપુ! અહિંસા અને પ્રેમ આપનો જીવનધર્મ હોવાથી આપના વિરોધીઓ પણ મદમસ્ત બની નિર્ભય રીતે ફરી રહ્યા છે. ૨૩–૧–૨–સત્યરૂપી સમુદ્રમાં હું અને મારું એ રૂપી વાયુથી અહિંસા–હિંસાના અને પારકા–પોતાપણાના ભેદોરૂપી મોજાં ઉછળે છે. ૨૪–

૧-વનચરકરે-જંગલી માણસના પાસે. ૩-૪-નીચેની પ્રસિદ્ધ હિંદી ઉક્તિ સાથે સરખાવો:—

સંત સતાયે જાત હૈ, રાજ કુલ અરૂ વંશ,
તીનોં તાલા લગ ગયે, રાવણ કૌરવ, કંસ.

૨૫-અનલહક્ક-अहं ब्रह्मास्मि. રસના-જીભ. મનસૂર-હુસેન બિન મનસૂર અલ્ હલ્લાજ, એ નામના સૂફી મહાત્મા બગદાદમાં થઈ ગયા છે. 'અનલહક્ક' બોલવા માટે બગદાદના સુલતાને એમને બહુ દુઃખ દીધેલું; છેવટે હાથ, પગ અને જીભ કપાવીને આ મહાત્માના શરીરને શૂળીએ ચઢાવેલું (હિ.સ.૩૦૯). **૨૬**-૩-૪-'કુમ્બ-ઈઝની': મારા હુકમથી સજીવન થા: આ શબ્દો બોલીને પ્રભુના અવતાર સમા શમ્સ તબ્રીઝે એક મુડદાને સજીવન કરેલું એવી આખ્યાયિકા છે. **૨૭**-૨-ત્વકપટલ-ચામડી; શમ્સે મુડદાને સજીવન કર્યું તેના દંડ રૂપે તેમના શત્રુઓએ તેમની ચામડી ઉતારી લેવા પ્રયત્ન કર્યો; પરન્તુ તેમનાથી પાસે આવી શકાયું નહિ, તેથી

દયાવશ શમ્સે પોતાને જ હાથે શરીરની ચામડી ઉતારી આપી. આ રીતે પોતાપણું ભૂલી જનારે પોતાનો આનંદ છલકાવ્યો. ૨૮–૪–જુદીજુદી દિશાએથી કાળયવન અને જરાસંધે મથુરાને ઘેરતાં, જરાસંધ સામે બળરામને મોકલી શ્રીકૃષ્ણ કાળયવનની છાવણી તરફ નિઃશસ્ત્ર ગયા; તેમને જોઈ, વીરધર્મને અનુસરીને કાળયવને વિના શસ્ત્રે તેમની પૂંઠ પકડી, તેથી કૃષ્ણે અહિંસા-નીતિ સ્વીકારી, એક પર્વતની ઓથે આવેલી ગુફાનો આશરો લીધો; ત્યાં માંધાતાના પુત્ર મુચુકુંદ ઇંદ્રના સેનાપતિપદેથી સૈકા પછી નિવૃત્ત થયા બાદ ગાઢ નિદ્રાનો અને નિદ્રામાંથી કોઈ જગાડે તો તે ભસ્મીભૂત થાય તેવો વર પામી, ગુફામાં સૂતા હતા; શ્રીકૃષ્ણ તેમને પોતાનું પીતાંબર ઓઢાડી છુપાઈ ગયા; તેવામાં કાળયવન તેમને શોધતોશોધતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પીતાંબર પરથી મુચુકુંદને શ્રીકૃષ્ણ ધારી લઈ તેણે તેમને લાત મારી: પરિણામે મુચુકુંદ જાગી

ઊઠ્યા અને ઇંદ્રના વર પ્રમાણે કાળયવન પર તેમની દૃષ્ટિ પડતાં જ તે ભસ્મીભૂત થયા. ૨૯—૪—હૃદયરૂપી દર્પણથી મૃત્યુને ય જીતી લે, એવું શ્રદ્ધાબળ બતાવો છો. ૩૦—પ્રભવથી—જન્મથી. ભૂતિ—ભૌતિક વૈભવો. ૪—બાપુ! ઘરડે ઘડપણ આપને બાળક ધ્રુવના ટેકની હરીફાઈ કરવાનું મન થયું છે? ૩૧—નચિકેતા—ઉદ્દાલક ઋષિનો પાંચ વર્ષનો પુત્ર. યજ્ઞના અંતે પિતાએ અયોગ્ય ગૌદાન કરવા ધારેલું, તેથી દુઃખી થઈ તેણે પિતાને પૂછ્યું કે 'મને કોને આપવાના છો?' પિતાએ કહ્યું, 'હું તને યમને આપું છું.' પરિણામે તે યમ પાસેથી ત્રણ વરદાન ઉપરાંત બ્રહ્મસ્વરૂપનો બોધ પામી પાછો આવ્યો; એવા જ શ્રદ્ધાબળથી આપ ભારતને મુક્ત કરવા ચાહો છો. ૩૨—૩—૪—દેવોએ શિવને ચઢાવી, ધોળેલું હળાહળ ઝેર તેમને પીવડાવ્યું, પણ આપ તો પોતાની મેળે જ આ જમાનાના કલહ—કુસંપ અને દુઃખરૂપી ઝેર પીવા તત્પર બન્યા છો: શું આપ એ

રીતે આપના પીડાતા હૃદયને શાંત કરી શિવસ્વરૂપ પામવા ઇચ્છો છો ! ૩૩–વિંધ્યાચળ: અગસ્ત્ય ઋષિનો શિષ્ય હતો; તેણે ઊંચા વધીને પૃથ્વી પર કેર વર્તાવ્યો, તેથી લોકોની વિનતિથી ઋષિ તેને ઠપકો આપવા ગયા; ગુરુને જોતાં શિષ્યે સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યા; ગુરુએ કહ્યું, 'હું પાછો આવું ત્યાં સુધી આમ જ પડી રહેજે!' ગુરુ ગયા અને વિંધ્યાચળ યુગો સુધી એમ જ પડી રહ્યો, તોય તે દેખાયા નહિ; તે પરથી 'અગસ્ત્યના વાયદા' એ કહેવત પ્રચારમાં આવી. બાપુ! આપના વિરોધી આપના શિષ્ય નથી તેમજ આપનામાં એવું યોગબળ નથી, છતાં આપ તેમને અગસ્ત્યની પેઠે નમાવવા પ્રયત્ન કરો છો. ૩૪–જગતવનિકા–દુનિયારૂપી બાગ. ૩૫–અંતકશર–જે બાણથી રાવણનું મોત સરજાયું હતું તે બાણ; પૌલસ્ત્ય–રાવણ. બાપુ! ભયથી અહીં દુશ્મનોના દળની એવી સ્થિતિ થઈ છે. ૩૬–ગ્રસન કરતાં–પકડતાં. બાલ ભરત–સર્વદમન. દંષ્ટ્રા-

દાદ; ક્રીડનરત–રમતે ચઢેલો. ૩૭–૧–પ્રણવધ્વજ–
ઓમકારરૂપી ધ્વજ. પવિશો–વજ્ર જેવો. ૩૮–લવ–
જરીકે. ૨ ગુરુકુળપ્રથા–દેવમણિને– સ્વામી શ્રી દયાનન્દ
સરસ્વતીએ ગુરુકુળની પ્રથા અમલમાં મૂકી. કવિ, એ
ગુરુકુળોને દેવમણિ અથવા સુરમણિ તરીકે ઓળખાવે
છે, કારણ સુરમણિ આપણી સર્વ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ
કરે તે પ્રમાણે ગુરુકુળોથી દેશનો ઉદ્ધાર કરવાની આપણી
ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થશે એમ તેઓ માનતા જણાય છે.
૩૯–૧–શવ શમ–નિઃસ્તબ્ધ રીતે. શમાયા–વ્યાપી રહ્યા.
સભર–સર્વત્ર. ૪૦–૧–નિહિત–વીંઝાતો. ૪–વિવેકા-
નન્દને જે પ્રિય હતું તે આપને પણ પ્રિય હોય, છતાં
આપ નમ્રતા બતાવી રહ્યા છો. ૪૧–૪–ઉરપ્રતીક–ઉરના
પ્રતિબિમ્બ સમા. ૪૨–૧–ક્રતુ–યજ્ઞ; સમિધ–હોમ માટે-
નાં લાકડાં. ૨–છતાં કોઈ કળી ન શકાય તેવા બળના
કારણે તેમને દેશોદ્ધારના કાર્યમાંથી વિમુખ થવું પડ્યું
હતું. ૪–અરવિન્દ–અરવિન્દ ઘોષ. ૪૩–મહાદેવીના

સહજ કૃપાદૃષ્ટિ થતાં અનંત બ્રહ્માંડો અવનવારૂપે વિલસી રહ્યાં છે અને શ્રદ્ધાને ચરણે પોતાના હૃદયની આહુતિ આપે છે, ત્યારે સંકલ્પના બળે જગતમાત્રનાં અણુએ અણુ ડોલી ઊઠતાં હોય એમ નથી લાગતું ! ૪૪-પુણ્યસલિલા—ગંગાના પૃથ્વી પરના અવતરણ વખતે તેને માર્ગદર્શન ભગીરથ રાજાએ કરાવ્યું અને શિવે તેને પોતાની જટામાં સ્થાન આપ્યું, તેવી રીત આ યુગમાં ભારતના-જગતના ઉદ્ધાર માટે આપે ભગીરથનું સ્થાન લીધું હોય અને અરવિન્દ બાબુએ શિવનું સ્થાન લીધું હોય એમ જણાય છે. ૪૫-પ્રણવ-વિજયામત્ત-ૐકારરૂપી ભાંગના કેફમાં મસ્ત. ર-રામ-સ્વામી રામતીર્થ. અમરિકાઉર-અમેરિકાને આંગણે. સત્યે સ્થિત—સત્યમાં સ્થિર થતાં. ૪૬-અસિત વગેરે... વસુધૈવ કુટુંબકમ્: જગતના પ્રાણીમાત્ર મારા સ્વજન છે; ટૉલ્સ્ટૉય, રસ્કિન અને થૉરો મારા ગુરુ છે; બધા મારા છે—બધાનો હું છું. એમ અનુભવવાની-કહેવાની

પ્રબળ 'વાણિયાવિદ્યા' હજી આપને છોડતી નથી!
૪૭—તનાચ્છાદન—શરીરરૂપી વસ્ત્ર. ભર્ગ—તેજ—શક્તિ.
૪—सोऽहम्—તે હું છું; तत्त्वमसि—તે તું છે; એક છેડે હું
અને બીજા છેડે તું—એ બંને તેમાં—પરમાત્મામાં મળી
જાય છે. ૪૮—સ્વાન્ત—અંતઃકરણ. વિખરે—પ્રસરે. જેમ
આંખ પોતાને જોઇ શકતી નથી તેમ સત્યને પ્રત્યક્ષ
જોઇ શકાતું નથી, પણ અનુભવી શકાય છે. ૧—ધર્મ-
સ્વાન્તે—ધર્મરૂપી અંતઃકરણમાં. ઋત—રવિ—સત્ય રૂપી
સૂર્ય. सत्यं परम धीमहि—મહાન સત્યની પ્રાર્થના કરીએ
છીએ. ૫૦—વેદાભ્યાસમાં રચ્યાપચ્યા રહી બ્રહ્મા,
સર્જનનો પોતાનો ધર્મ ભૂલ્યા; ભક્તોના પ્રેમમાં મશ-
ગૂલ બની હરિએ—વિષ્ણુએ જનતાના રક્ષણના કાર્યને
બાજુએ મૂક્યું અને શિવ સમાધિમાં લીન બની પોતાનો
ધર્મ ચૂક્યા; બીજી તરફ યંત્રયુગનું દુષ્પરિણામ પરા-
કાષ્ઠાએ પહોંચ્યું; તેથી આપે લોકોના રક્ષણ કાજે
તેમને સુતર—સહેલાઇથી મળી શકે તેવું ચક્ર—રેંટિયો

આપ્યું! ૫૧–૧–રિપુવપુપરે–દુશ્મનના શરીરપર. ૪–ભીષ્મ પિતામહની બાણશય્યા પેઠે આપે પણ કાંટાની પથારી પસંદ કરી છે. ૫૨–૩–જેની ફૂંકે માટી જેવાં પૂતળાંમાંથી અજેય યોદ્ધાઓ સરજાય છે. ૪–પજે–પૂજે. ૫૩–ગુરુ ગોવિન્દસિંહના બે નાના પુત્રો દુશ્મનોએ દીવાલમાં ચણી લીધા છે; બે રણમાં સૂતા છે; સર્વસ્વ ગુરુને ત્યજી જાય છે; શિષ્યો દગો દે છે; છતાં રાજર્ષિને ચલાયમાન કરે એવો ભય ક્યાં ય દીઠો છે? ૫૪–૩–સમર્થે–રામદાસ સ્વામીએ. ૫૫–૧–રામરાજ્યમાં યે નિંદા કરનારા રજક–ધોબી હતા. ૫૬–અંબરપતિ પોતાની ઇચ્છાથી પ્રતાપરાણાના મહેમાન બન્યા હતા. છતાં રાણાનું હૃદય પારખી ભોજન પરથી ઊઠી ગયા હતા; પરિણામે હલદીઘાટનું યુદ્ધ થયું હતું. મહાત્માજીના જીવનમાં એવો પ્રસંગ ગોળમેજી પરિષદ વખતે બન્યો હતો; તફાવત એ કે તેમને તો સામું આમંત્રણ મળ્યા છતાં તેઓ ભોજન પરથી ઊઠી ગયા હતા. છતાં

પોતાના વિરોધી માટે તેમનું હૃદય દ્રવતું હતું. ૫૭–૨–
ધ્રુવ થવું–અચળ રહેવું. ૩–પોતાના સ્વાતંત્ર્યગુણથી
પ્રતાપે અકબરને નમાવ્યો હતો. ૪–આઝાદીને પૂજતાં
જે હૃદય તેને અર્પણ થાય છે તે દેવ જેવાં છે. ૫૮–
માંડવ્ય ઋષિને પૂર્વના કોઈ યોગે શૂળીએ ચઢાવ-
વામાં આવેલા; તેવામાં રાતના વખતે એક ઋષિ-
પત્ની ત્યાંથી જતી હશે તેની અંધારામાં શૂળીને ઠેસ
વાગી, તેથી માંડવ્યને વેદના થતાં તેણે તે બાઈને
શાપ આપ્યો કે 'સવાર થતાં જ તું વિધવા થઈશ!'
ઋષિપત્ની મુંઝાઈને–ગભરાઈને સતી અનસૂયા પાસે
આવી; સતી અનસૂયાએ તેને આશ્વાસન આપ્યું કે
પોતાના સતીત્વના બળે તે સૂર્યનો ઉદય જ નહિ થવા
દે. પરિણામે સૂર્યનો ઉદય થતો અટક્યો, તેથી દેવો
અને માનવો બ્રહ્માંડના બધા વ્યવહાર અટકતાં મું-
ઝાયા; રક્ષકો–બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ–સતીને નમી પડ્યા
ત્યારે તેમણે પોતાની સખી માટે અભયદાન માગી

લઈ સૂર્યોદય થવા દીધો; એ યુગ હતો, ત્યાં આજે સ્વચ્છંદીપણાનો જમાનો આવ્યો ત્યાં મનને પવિત્ર કરનારૂં એ સ્મરણ ક્યાં કરવું? ૫૯–૩–૪–ધર્મ વિના ક્યાંય ઋત–સત્ય હોતું નથી અથવા બંને એક રૂપે જ છે; એવા રથાથી શોભી રહેલા સત્યને આપના લોહીનું અણુએ અણુ પ્રકટ કરે છે. ૬૦–સત્યપ્રાણ–સત્યવાનના પ્રાણ; રોજના જીવનમાં સત્યનું પાલન કરવાની સાવિત્રીની અડગ ટેક–દેખીતી રીતે જણાતી નાનકડી ક્રિયા, સત્યવાનને યમપાશમાંથી છોડાવે છે, તેવી જ રીતે એ નાનકડી ક્રિયાથી જનતાને કાયમ માટે આદર્શ મળે છે. ૬૧–૨–વસનહર શક્તિહરણથી–વસ્ત્રો (ચીર) હરણ કરનારની શક્તિ હણી નાખીને. ૬૨–૧–મીઠા-હીણાં–મીઠા વગરનાં–નમાલાં; (૨) જેમને ખાવા માટે મીઠું પણ મળતું નથી એવાં. ૨–સ્વાર્થ નિકટે વગેરે-સંતો, વર્ષા, તરુ અને સરોવર એ કદી યે સ્વાર્થી હોતાં નથી; અર્થાત્ સ્વાર્થથી પર હોય છે. ૩–અકામીનાં–

નિષ્કામ વૃત્તિ રાખનારનો. ૬૩-૨-વ્યાપક અને-શાંટ. ૪-સજગ-(એ દશ્યથી) સાવધાન થઈ. ૬૪-૧-કલ્પદ્રુમ-કલ્પવૃક્ષ; કલ્પનામાં આવે તે અપાવનારૂં વૃક્ષ સ્વર્ગમાં હોવાની કલ્પના છે. ૬૫-શીખ લોકોની તવારીખમાંનો આ કરુણ કિસ્સો છે: ગુરુ ગોવિન્દસિંહ પછી મોગલોએ શીખોને ખૂબ ત્રાસ આપ્યો; તેમને કેદ પકડી ધર્માંતર કરવા કહેવામાં આવતું અને તેમ ન કરનારનો વધ કરવામાં આવતો; આવા કમનસીબ શીખ યુવાનોમાં બંદાજી નામનો યુવાન હતો; તેની માતાએ વગસગ લગાડી તેને છોડવવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેણે તો વધસ્થાન જ પસંદ કર્યું; કરુણતાની હદ તો ત્યાં હતી કે યવનોએ બંદાજીના ચાર વર્ષના બાળકને તેના ખોળામાં આપ્યો અને તેની મશ્કરી કરી કે 'તારા ગુરુની આજ્ઞા છે કે આ બાળક જીવતું ન રહેવું જોઈએ.' બંદાજીએ, 'મારા ગુરુની આજ્ઞા હું શિર ચઢાવું છું' કહી બાળકના પેટમાં કટારપાણ ફુલાવ્યું; પોતાના વધ

પછી પોતાના બાળકને ઇસ્લામ બનાવવામાં આવે તે કરતાં તે મુએલો બહેતર, એવી તેની ટેક હતી અને તે તેણે અમલમાં મૂકી. ૬૭–૩–૪ લક્ષ્મણ રોજ સીતાજીનાં ચરણોમાં નમતા, છતાં સીતાજીનાં વસ્ત્રો પર તેમની નજર સરખી નહોતી પડતી, એવા ચારિત્ર્ય વાળો વીર, રણક્ષેત્રમાં ઇંદ્રજિતને કેમ હણી ના શકે? ૬૯–શાસનરૂપી દંડના આધારે જડચેતનમય ત્રિભુવન ટકી રહ્યાં છે; જે એની ઉપેક્ષા કરે તેણે તેનો દંડ ભોગવ્યે જ છૂટકો; ડાહ્યા માણસો શમ–દમ (સંયમ) રૂપી પુષ્પોથી એ શાસનને પૂજે છે, તેમ આપ અહિંસા-રૂપી દંડના આધારે શરીરરૂપી ધ્વજને ફરકાવી તો નથી રહ્યા? ૭૦–ચ્યવન શર્યાતિના યજ્ઞમાં અશ્વિનિ-કુમારોને હવિભાગ આપવા જતાં ઇંદ્રે તેનો વિરોધ કર્યો અને તે ન આપવાની આજ્ઞા કરી; ચ્યવનઋષિએ એ આજ્ઞાને ગણકારી નહિ, તેથી ઇંદ્રે તેમને મારવા વજ્ર ઉગામ્યું, પણ તપસ્વીનું તેજ એવું પ્રબળ હતું કે તેના

પ્રભાવે અમરપતિ—ઇંદ્રને તમ્મર આવી; તેવી રીતે આપના પ્રભાવ આગળ ભારતમાં પરતિમિર (પરાધીનતા) કેમ રહેશે? ૭૧—૧—સ્વપણ મમ સેવાક્રતુહુત—હુંપદ અને મમત્વની સેવારૂપી યજ્ઞમાં જે આહુતિ આપે છે. ૪—યજાયાં—પૂજાયાં. ૭૨—૨—બીભત્સુ—અર્જુન. ૩—ગુણે—ધનુષ્યની દોરીએ—પણછે. ૪—અજયે?—ત્યાં હાર હોય? ૭૩—વિરાટમાં ખાલી જગા તે ક્યાંથી હોય! છતાં લવ (લગીર) જેટલી જગા મળે તો ત્યાં યે શોભો રહી, નયનપરને (દૃષ્ટિ પહોંચી ન શકે તેવા વિરાટને—મહાપુરુષને) હું વામન છતાં આ માળા અર્પું છું; મારા જેવા વામનને મહાન બનવા જતાં સમય, સ્થળ અને સ્થિતિની પ્રતિકૂળતા છે; આપ વિરાટસ્વરૂપ—મહાન છો, એટલે મારા જેવા બટુક સાથે કેવી રીતે શોભા રહી શકો! પણ વામનમાંથી જ વિરાટ સરજાય છે—વામન એ ભવિષ્યનો વિરાટ છે, વિરાટ એ ભૂતકાળનો વામન છે, એ ગણતરીએ જ હું આપની

સામે ઊભો રહી શકું. ૭૪-૩-બ્રહ્મામુખ ચાર, મરૂત-ગણ ઓગણપચાસ, સાધ્યો બાર, વસુ આઠ અને શશી એકનો સરવાળો ચુંવોતેર થાય છે; એ ચુંવોતેર મુખો બાપુજીની ચુંવોતેરમી જયંતી પ્રસંગે સ્વસ્તિ ઉચ્ચારો, એમ કવિ પ્રાર્થના કરે છે.

પ્રિય વાચકવર્ગ! કવિ મહાશયે બાપુની ચુંવોતેરમી જયંતી પ્રસંગે રચેલું આ કાવ્ય ઘણે ઠેકાણે જેવું દુર્બોધ જણાય છે, તેવો જ દુર્બોધ બાપુનો પોતાનો જીવનક્રમ છે, એમ આપને નથી લાગતું? ઇત્યોમ્.

રઘુનાથ ગંગારામ કદમ

'તમારું કાવ્ય 'બાપુને' મને મળ્યું, અને તે રેંટિયા સપ્તાહમાં જ, તેથી ઘણો આનંદ થયો. તે મહાત્માને સંભારી અમારામાં સત્યપ્રેમ, અહિંસા અને વીરત્વ આવે તો સારું.'

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

'ગાંધીજીના જીવનની ઝાંખી રૂપરેખા ઉપર આપે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો, ગાંધીજીની ઊર્મિઓ અને ગાંધીજીની વિશિષ્ટતાઓને બહુ જ સારા શબ્દોમાં, સારા છન્દમાં અને અત્યંત ભાવપૂર્વક વર્ણ્યાં છે. ગાંધીજયંતી પ્રસંગે ગાંધીજીવન અને ગાંધીસિદ્ધાંતોનું રટણ કરવું એના સરખુ બીજું કશું જ ન હોઇ શકે.'

રમણલાલ વ. દેસાઈ

લેખકનાં અન્ય પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો

સંવાદગુચ્છ (પ્રથમ પુષ્પ)	૨-૮-૦
સંવાદગુચ્છ (દ્વિતીય પુષ્પ)	૧-૮-૦
હૃદયધ્વનિ (નાદ ૧-૨)	૦-૮-૦
હૃદયધ્વનિ (નાદ ૩-૪)	૦-૮-૦
આત્મોદ્‌ગાર	૦-૪-૦

ખંડકાવ્યો

જીવન્તપ્રકાશ	૧-૦-૦
તપોવન	૦-૧૨-૦
મદાલસા	૦-૧૦-૦
આપદ્ધર્મ	૦-૧૦-૦